

Сарсенбай Жанат Асылханқызының
«8D02307 – Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша
филология докторы (PhD) дәрежесін алу үшін орындалған
«Қазіргі қазақ тіліндегі коммуникативті тәжірибе: норма және
узус» атты докторлық диссертациясына

АҢДАТПА

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Тілдің дамуы, ең алдымен, ауызекі сөйлеу тілі арқылы қалыптасатын заңдылықтарға, қағидаларға негізделеді. Қазақ тілінің лексикалық және грамматикалық болмысына тән басты қағида олардың бір-бірімен үйлесімділігі. Тарихи қалыптасқан жүйе қазіргі әдеби тіліміздің негізіне айналған, сондықтан бүгінгі ауызекі сөйлеу тіліндегі дәстүрлі қолданыстарды сақтау – тілдің ішкі құрылымдық табиғатын дамыту үшін аса маңызды. Қазақ тілінің үйлесімдігі мен үндесім заңдылығына негізделген қағидаларын қазіргі сөйлеу тілінде норма ретінде сақтау үшін жазылған терең ғылыми зерттеулер жеткілікті. Бұл тұрғыда, әсіресе, А.Байтұрсынұлы жасаған үлгіні зерттеу, зерделеу, бағалау және қабылдау өте маңызды. Ғалым «Тіл – құрал» еңбегінде: «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек» [1, 30] деп тұжырымдайды.

Ұлт этномәдениетінің бірегей феномені саналатын тілдің күйі, жағдайы, тазалығы қоғамның сөйлеу мәдениеті деңгейімен анықталады. Алайда тіл – мәні жағынан әлеуметтік, ал жұмсалып тәсілі бойынша индивидуалды құбылыс болғандықтан, оның әлеуетін әрбір сөйлеуші жеке өзінше қолданады. Сондықтан *индивидтің сөйлеу мәдениеті* проблемасы қоғамда бұқаралық сипаттағы өзекті мәселеге айналып отыр.

Практикалық стилистика аясында пайда болып, кейіннен дербес сала ретінде қалыптасқан тіл мәдениеті іштей тармақталып, оның ғылыми пән ретінде қарастыратын нысаны әлдеқайда кеңейе түсті. Тілдік норма, тілдік жүйе мен дағды, функционалдық-стилдік норма, мәтін нормасы, сөздің коммуникативтік сапалары, тіпті соңғы жылдары тіл экологиясы – әлеуметтік лингвистика, сөз мәдениеті тұрғысынан қарастырыла бастады.

Диссертациялық жұмыста қазіргі қазақ тілінің экстралингвистикалық факторлармен шартталғанын көрсете отырып, медиакеңістіктегі норма, узустық қолданыстарды кешенді түрде зерттеп, ғылыми қағидалар негізінде баға беріледі.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қоғамның дамуы мен тілдің қалыпты қызмет етуіне этносаралық, тілдерлік қатынастарының тең әрі тұрақты дамуына ықпал ететін демократиялық бағыттағы тіл саясаты, тілдік жағдаят тікелей байланысты. Әлеуметтік лингвистиканың пәндік және теориялық ұғымдары мен зерттеу әдістерін пайдалана отырып, қазіргі қазақ тіліндегі әдеби тілдік нормалар мен ауызекі сөйлеу тіліндегі узустық

қолданыстарды ғылыми тұрғыдан зерделеудің өзектілігі бар. Диссертацияда соңғы жылдары ерекше маңыз алып, айтарлықтай нәтижеге қол жеткізген коммуникативтік лингвистика мен әлеуметтік лингвистика саласы бойынша жазылған ғылыми зерттеулердің негізгі нәтижелерін теориялық негіз етіп аламыз.

Бүгінгі күні тіл білімінде сөйлеудің коммуникативтік және әлеуметтік-мәдени аспектілерін қарастыру көкейтесті мәселе саналады. Әдеби норма сөйлеу тілінің әлеуметтік қарым-қатынас кеңістігінде сақталуы маңызды екені, әрі оны узуспен байланысты зерделей отырып, узустың қалыптасуындағы ерекшеліктерді зерттеу – қазіргі таңдағы қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Сөйлеу мәдениетін сақтаумен қатар тілдік ортаның ерекшелігін ескеру, қарым-қатынас арнасы (ауызша, жазбаша, әлеуметтік желілер түрлері, кино саласы т.б.), ортаның қарым-қатынас жасау ұстанымдарын білу, сөйлесімдердің тілдік сапасы, оның ішінде норма мен узусты анықтау зерттеудің өзектілігі болып табылады.

Адамдар арасындағы коммуникация негізі болып саналатын сөйлеуде қате жібермеу – қазіргі қазақ тілін қолданушылар үшін бірден-бір қажеттілік. Қазақ даналығы бойынша «Жаңылмайтын жақ, сүрінбейтін тұяқ жоқ», кез келген адам «көңілдегі көрікті ойын» жеткізуде қателеспеуге тырысады. Тіл – таңба жүйесі, оны өмірде қолдану – сөйлеу, қарым-қатынас түрінде жүзеге асады.

«Қазіргі узустық қолданыс» дегеннің уақыт таразысынан өте келе тіліміздің әдеби қолданысына енген тұстарын да көре аламыз. Мысалы, бүгінгі әдеби тілімізде «қате» деп қолданылатын сөздің өзі осы уақытқа дейін бірнеше вариантта қолданылып келгенін көркемсөз шеберлерінің туындыларынан байқауға болады. Бір кездегі дұрыс деген сөз, қолданыс немесе термин келе-келе орныға алмай да қалуы және оның қате болғандығынан емес, дұрыс сөз болса да қатеге шығуы әбден мүмкін. Сол сияқты тіл заңдылықтарына қайшы келетін қате қолданыстардың тұрақталып, әдеби тілге еніп кететін жағдайлары да кездеседі.

Тілдің қарым-қатынас құралы ретінде қоғамда қызмет етуі, сондай-ақ тілде ұлттық, мәдени ерекшеліктердің көрініс табуы – қоғамның тілді қолдануының нәтижесі. Тілдік материалдарды қолдана отырып қарым-қатынас жасау барысында адамның өз ойын, білгенін дұрыс жеткізе алуы – адам әрекетінің әрі қарай дұрыс жүзеге асуының кепілі. Ал әрекет бар жерде міндетті түрде қателесу де болады. Осы тұрғыда, норма және оның түрлері, норма және узус, әдеби тіл нормасы, норма және оның жүйемен, дағдымен (узус) байланысын, варианттылықты зерттеу тілдік норманың ортологиялық базасын кеңейте түседі.

Жаһандану дәуірінде ана тіліміздің төл дыбыстарының әуезділігін, түп мағынасын жоғалтпай, қарым-қатынас барысында ойымызды сауатты жеткізу аса өзекті. Өркениет көшіне ұлттық кодымызды, бірегейлігімізді жоғалтпай еру аса маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, сөз мәдениетінің деградацияға ұшырауына ғылыми көзқараспен қарау, әлеуметтік лингвистиканың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Ақпараттық технологиялардың дамуы ақпаратты іздеудің, сақтаудың және көрсетудің жаңа тәсілдерін ғана тудырып қоймай, қазіргі коммуникация құралдары мен жаһандық ықпалдардың әсерімен қалыптасып жатқан жаңа мәдени және тілдік ортаның пайда болуына ықпал етеді.

Осы тұрғыдан келгенде, қазіргі қазақтілді әлеуметтік желі, бұқаралық ақпарат құралдарының тілі теориялық тұрғыдан ұғыну, оның тілін коммуникациялық аспектіде зерттеу арқылы ұлттық тілдің бүгінгі жай-күйін шынайы анықтау мүмкіндігі туады. Біз бұл зерттеу жұмысымызда ауызша (жазбаша) сөйлеу үдерісінде узустық құбылыстардың орын алу себептерін қарастырып, оларды жүйелеп көрсетуге тырыстық.

Кино тілінде сөзді вербалды және бейвербалды амалдар арқылы зерттеу тілдік тұлғаны сөз мәдениетінің іргелі түпқазық ұғымы ретінде алу, тілдік тұлғаның санасындағы тілдік және тілдік емес білімдер жүйесін когнитивтік құрылым ретінде қарай отырып, коммуникацияның сәтті/сәтсіздігін білімдер жүйесімен байланыстыру зерттеудің әлеуметтік аспектісімен байланысты жаңалығы деуге болады.

Ғылыми зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негіздері мен зерттелу деңгейі: Зерттеудің әдіснамалық негіздері ретінде А. Байтұрсынұлы, М. Балақаев, Р. Сыздық, Н. Уәли, Б. Сағындықұлы еңбектерінен алынды. Сонымен бірге, әлеуметтану салаларының әдістемелік жетістіктері басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Зерттеу жұмысының мақсаты – қазіргі қазақ тіліндегі коммуникативті тәжірибиедегі сөздік бірліктердің норма мен узусты лингвистикалық тұрғыдан анықтау. Сондай-ақ, қолданыстағы норманың ауытқыған тұстарын көрсетіп, себеп-салдарына үңілу.

Зерттеу нысаны. Коммуникативтік тәжірибиедегі сөйлеу тілі, бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желі сөйлеушілерінің тілі, кино тілі.

Зерттеу жұмысының пәні. Қазақ тілді коммуниканттардың қазіргі сөз қолданыстарының коммуникативтік аспектісі.

Зерттеу дереккөздері. Тілдік норма, әдеби норма, узус ұғымдарының арасындағы өзара байланысты және олардың арасындағы айырым белгілерді талдау, ұсыныстар беру мақсатында қазіргі қазақ әдеби тіліндегі объективті норманы және нормалану үдерістерін танытатын тілдік фактілер қамтылды. Эмпирикалық материалдар «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (1988, 2013), «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011), «Сөзтүзер» (Қате қолданыстар сөздігі) сөздіктерінен іріктеліп алынды. 2013-2023 жылдар аралығында басылып шыққан «Qazaq gazerreti», «Stan.kz» сайтынан («Егемен Қазақстан», «Алматы ақшамы», «Ана тілі», «Қазақ әдебиеті», «Айқын» сияқты мерзімді басылымдардың) материалдары пайдаланылды. Әлеуметтік желілерден фейсбук пен ватсап материалдары пайдаланылды. Қазақ киноларынан соңғы он жылдықта жарық көрген фильмдерге («Кейкі мерген», «Сарай сыры», «Ұлт ұстазы. Ахмет», «Оян, қазақ. Міржақып», «Мен жастарға сенемін. Мағжан», «Келінжан», «Күйеу бала» т.б.) тілдік талдау жасалды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Медиакеңістіктегі норма мен узус қолданысы алғаш рет кешенді түрде зерттеліп, аталмыш ұғымдардың лингвопрагматикалық механизмдері жан-жақты сипатталды. Атап айтқанда:

- ұлт этномәдениетінің бірегей феномені тіл – әлеуметтік ортада қолданылатын қарым-қатынас құралы ретінде коммуникативтік қырынан сипатталды;
- тілдік норманың негізгі қағидаларын пайда болуы, салыстырмалы түрде талданып, ортақ ерекшеліктері айқындалды. Олардың тіл қабаттарынан алатын теориялық және әдістемелік тұрғыдан баға берілді;
- жаңа қолданыстағы узустың нормалану деңгейі анықталып, тілдік норма мен узустың аражігі көрсетілді;
- норма мен узустың бір-біріне қарама-қайшы құбылыстар екендігі анықталды;
- сөз саптау кезінде адамның сөйлеу әрекетіне тән әрі оның ажырамас бөлігі. Өйткені узусты танудың нәтижесінде норма қалыптасады. Ал норма деген белгілі бір әлеуметтік-этникалық кеңістікте, уақыт аясында қабылданған тәртіп, ереже.
- узустық қолданыстар коммуникацияның ауызша және жазбаша түрлері бойынша ажыратылып көрсетіледі;
- сөйлеу әрекетінің мақсатына байланысты уәжді және уәжсіз ауытқулардың болатыны анықталды;
- БАҚ бетіндегі узустық қолданыстардың ерекшеліктері айқындалып, олардың ұлттық-мәдени сипаты танымдық тұрғыдан талданды.
- Қазақ мерзімді баспасөзінде қолданылған сөздердің норма мен узус тың ерекшеліктері алғаш рет арнайы зерттелді. Сондықтан норма мен узустың медиамәтіндегі берілу тетігі ұсынылды.
- Зерттеу жұмысында экрандық шығарманың суреттеу тілі, кино тілі, стилдік бағытын зерттеуге алынды. Бұл бағытта ғылыми тұрғыда жазылған лингвистикалық зерттеу жұмыстары жоқтың қасы.
- Отандық кино тіліне сараптамалық талдау жүргізіліп, алғаш рет қазақ киносының тілі ғылыми тұрғыда жүйеленіп зерттелді.
- Көркем әдеби шығарма дискурсы бастапқыда жазба тілінде орындалғанмен экранға бейімделген (сценарий) сәттен бастап, сөйлеу тіліне лайықталып құрылып, кино жанрының ерекшелігіне сәйкес диалог, полилог, монолог түрінде жүзеге асырылады. Әрі оның негізгі өзегі ауызша сөйлеу мен кинетикалық сөйлеу түрлерінен құралады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Зерттеу жұмысының үш тарауында алты пункттен тұратын тұжырымдар ұсынылды. Атап айтқанда: 1) Бұқаралық ақпарат құралдарындағы норма мен узустық қолданыстар анықталды; 2) Ауызекі қарым-қатынас барысында узустық қолданыстармен сөйлеу ықтималдылығы жоғары болатыны анықталды; 3) Әлеуметтік

желілердегі узустық қолданыстар анықталды; 4) Кино тілінің дискурстық ерекшелігі анықталды; 5) Кинодағы вербалдық және бейвербалдық лебіздердің ерекшелігі анықталды; 6) Кинодағы фонематикалық, интонологиялық, акцентологиялық норманың ерекшеліктері анықталып, ғылыми-практикалық ұсыныстар жасалды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы. Қазіргі қазақ тілінің коммуникативтік тәжірибе алаңында жіберілетін қателерді анықтау тіл теориясын үш тұрғыдан дамытады: 1) әдеби тіл нормасы мен нормадан ауытқу құбылыстарын саралайды; 2) тілдік құбылыстарды уақыт тезіне салып, ондағы ауытқу мен нормаларды салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттейді; 3) норма мен узустың аражігін ажыратып, узусты зерттеу арқылы теориялық тұжырымдар жасайды.

Зерттеу жұмысының нәтижелері әлеуметтік лингвистиканың өзекті мәселелерін теориялық тұрғыда тұжырымдап, қазақ тілі негізінде дәйектеуге көмектеседі.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Жұмыста қарастырылған теориялық пікірлер мен қағида-тұжырымдарға сүйене отырып, арнайы курстарда, жоғары оқу орындарының филология және журналистика факультеттерінде «Сөз мәдениеті», «Стилистика және тіл мәдениетінің негіздері», «Қазақ сөз этикеті», «Әлеуметтік лингвистика» сынды арнаулы курстарда көмекші құрал ретінде қолдануға болады.

Зерттеудің жариялануы мен мақұлдауы. Зерттеуден алынған негізгі нәтижелер бойынша 9 мақала жарық көрді. 3 мақала – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетімен ұсынылған журналдарда; 1 мақала – Scopus компаниясының деректер базасына кіретін халықаралық ғылыми журналда; 5 мақала – отандық және шетелдік халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинақтарында жарияланған. Докторлық диссертацияның мазмұны Иранда шығатын SCOPUS тізіміне енген «International Journal of Society, Culture & Language» журналына, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысының Филология сериясына «Қазіргі қолданыстағы тілдік үрдістер: норма мен узустық ерекшеліктер» (Алматы, 2023 жылдың №1), Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысының Филология сериясына «Linguistic interpretation of contemporary historical films» (Астана, 2023 жылдың №2), Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысының Филология сериясына «Әлеуметтік желідегі тілдік қолданыстар: норма және узус» (Алматы, 2023 жылдың №3) тақырыптары бойынша жарық көрген мақалаларда, халықаралық ғылыми-теориялық, ғылыми-тәжірибелік конференцияларда жасалған баяндамаларда берілді.

Диссертацияның құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және сауалнамадан тұрады.

Қорытындыда зерттеу жұмысының нәтижелері мен тұжырымдары беріледі.